

FİİLİMSİ ÖNERMELERİN GÖREVLERİ ÜZERİNE

LARS JOHANSON

(Uppsala)

Yüklemi bir fiilimsi (ad-fiil, ortaç veya ulaç)¹ olan Türkçe önermeler, Hint-Avrupa dillerindeki 'yardımcı' tümcelerinin hiç olmazsa sırf dağılım bakımından yakın karşılıklarıdır. Ne tipolojik sözdizimi farkları, ne de morfolojik farklar – yani Türkçe yan önermelerde yüklem bir çekimli fiil olmayışı – bu benzerliği örtmemelidir. Görevsel düzeyde de önemli koşutluklar olduğu kuşkusuzdur. Avrupa dillerindeki normal çeviri eşlerine karşıt olarak Türkçe fiilimsi önermelerin 'tam bir düşünceyi' anlatamadığı yolundaki itirazların anlamsızlığı açıktır. Sırf biçim ya da sözde anlam farklarına dayanan bu gibi basit yarguların bize pek değeri yoktur.

Öte yandan, fiilimsi önermelerin görevsel nitelikleri böyle bir eşitleme ile tam olarak saptanamaz. Özellikle, fiilimsi önermelerin, katıldıkları tümce kuruluşlarında gördükleri işlevlerine göre birer 'tümce ögesi' olarak sınıflandırılmaları işlevlerine asıl görevsel örgünlüklerini açıklayamaz, hatta belki de haksız kıyaslama yoluyla çok yanlış sonuçlara götürebilir. Bu tehlike, gerek geleneksel gramerdeki tümce analizi ile, gerekse yapısal dilbilimdeki parçacıklar yöntemi ile çalışırken baş gösterir. Türkçede tam sözcükler, son öğelerine göre saptanan morfolojik sınıflara girer; bu sınıflar ile sözcüklerin sentakste oynayacak rolleri arasında yakın bağlantılar var ama, bir uyarlaşma yoktur. Bu iki düzey sık sık birbiriyle karıştırılır, fakat en çok karıştırılan ise, tümce öğeleri arasındaki dizimsel bağımlılıklar ve işaretlenen kavramlar arasındaki anlamsal bağımlılıklardır. Nitekim, 'tamlamak', 'tamlayıcı' gibi terimler gerek parçacıklar yapısı için, gerekse mantıksal yapı için, yani hem biçimsel hem de anlamsal düzeyde kullanılmaktadır. Morfolojik düzey, tümce yapılışına ait dizimsel-dağılımsal düzey ve semantik düzey arasında her ne kadar sistemli bağlar meydana çıkarılabilirse de, biçimi anlama bir tutmamak gerekir.

Morfolojik sınıflar ile sentaks rollerinin karıştırılma çekincesi isim-fiil önermelerinde de vardır. Özellikle, Türkçedeki zengin önerme isimleştirme (nominalizasyon) olanaklarını Avrupa dillerinde rastlanan çeşitli isim-fiil tiplerinin kullanılışıyla eşitlemek yanlıştır. O haksız eşitlemeler yüzünden Türk dilinde bir 'isim fikri'nin egemenliği bile ileri sürülmüş yani morfolojik bir kategorinin görevsel düzeyde dili ke-

¹ T.N. Gencan'ın terimleri; bkz. Dilbilgisi, İstanbul 1966, s. 248-267.

sin bir kalıba sokan bir etkisi olduğu sanılmıştır.² İsim-fiil önermelerindeki yüklem-lerin kökeni bakımından, gerçekten isim soylu olup olmadığı açık sorunu bir yana, bugünkü Türkiye Türkçesinde isim-fiil önermelerinin çekirdeğini türeten -dik, -me ve -iş ekleri kesinlikle fiilden isim yapan eklerdir. Bu gerçek, Türkçe isim-fiil önermelerine Avrupa dillerinin isim-fiillerine özgü, morfolojik biçime ait olmayan özellikler yüklememize izin veremez. O özellikler arasında, genellikle Türkçe isim-fiil önermelerinde duyulmayan bir anlatımsal soyutluk da vardır. Öte yandan, Türkçe tümcenin parçacıklar yapısında bile bu eklerin normal isimler türetmediğine işaret eden bazı imler olduğu bilinmektedir. Türkçede anılan eklerle yapılabilen isimleştirmelere daha çok önerme niteliği veren özellikler üzerinde başka bir incelememde durdum.³ En önemli olan nokta, o isim-fiilleri tamlayan öğelerin genellikle adnominal değil, adverbial olduğudur. Bugünkü konuşmamız ile bugün konuşmamız arasındaki fark, sadece bir morfolojik ayırım değil; fakat yalnız tamlayıcı öğeler katılınca görünür hale geldiği için, bu gibi isimleştirmelerin önerme niteliğinin tamlayan öğelerin sayısı ile arttığı bile sanılmıştır.⁴

Yüklemi bir ortaç veya bir ulaç olan önermeleri ele alırsak, buna benzer, ancak dağılım ile anlam arasındaki eşitlemelere düşebiliriz. Morfolojik farklara karşın dağılım bakımından Avrupa dillerindeki ilgi önermelerine koşut olan ortaç önermeleri adnominal 'tamlayıcı' olarak, öteki dillerde belli bir eşi olmayan ulaç önermeleri ise adverbial 'tamlayıcı' olarak kullanılmaktadır. Bu doğru parçacıklar analizi, anlam düzeyinde yanlıglara yol açmıştır. Tamlayısının başta gelmesi ilkesi, Türk dili için hemen hemen ayrıksız bir tipolojik özellik olarak kabul edilmiştir. Fakat bu ilkeyi, otomatik olarak tümcenin mantıksal yapısına nakletmek, gramer yapısına ait bağımlılıkları anlam yapısındaki bağımlılıklarla eşitlemek çok yanlış olur. o iki düzeyi ayırt etmenin faydası az sonra değineceğim.

Öyle bir *rectum - regens* ilkesine göre 'sol tarafa dallanan' tümce yapılarının, insanın bellek yetisi üstüne nispeten ağır bir yük koyduğu ileri sürülmüştür.⁵ Böylece Türkçenin bazan geniş ve karmaşık önerme biçimindeki 'tamlayıcı' öğelerinin, tamlapiko-lengüistik açıdan şaşırtıcı bir olgudur. Önerme, temel öğeyle başlayıp peşpeşe gelen sınırlayıcı öğelerle devam etmektense, sınırlamanın asıl konusu belli olun-

² bkz. J. Deny, *Türk Dili Grameri*, İstanbul 1941, s. 148; H.J. Kissling, *Osmanisch-Türkische Grammatik*, Wiesbaden 1960, s. 3. Bu konuya şu eserlerde de değindim: *Orientalia Suecana* 17, s. 177-178; *Aspekt im Türkischen*, Uppsala 1971, s. 17.

³ "Some Remarks on Turkic 'Hypotaxis'" (yayımlanacak).

⁴ C.S. Mundy, *BSOAS* 17, s. 293.

⁵ Örneğin, bkz. V.H. Yngve, 'The Depth Hypothesis' (= R. Jakobson (ed.), *Structure of Language and its Mathematical Aspects*, Providence, Rhode Island 1961, s. 130-138), s. 134: 'It is clear that as regressive structures grow longer they require more and more memory; but progressive structures do not'. Türkçenin sola dallanan tümce yapısından doğan kimi psikolojik sonuçlar için, bkz. K. I. Forster, 'Left-to-Right Processes in the Construction of Sentences' (= *Journal of Verbal Learning and Verbal Behavior* 5, s. 285-291).

cayacak, insanın bütün tamlayıcıları hatırdan tutmasını gerektirmektedir. Demek ki, tümceyi tüm ayrıntılarıyla peşin olarak tasarlamak gerekli gibi görünüyor.

Bu sorunla ilgili olarak, sadece iki önemli noktaya işaret etmekle yetineceğim. Birincisi, daha önce söylediğim gibi, gramer anlamında bir tamlayıcının her zaman semantatik bir nitelendirme aracı olmadığıdır. Ortaç ve ulaçlarla türetilen yan önermelerin hepsine semantik yönden yardımcı, sınırlayıcı bir rol verilemez. Görevleri çok kez -örneğin, Avrupa dillerinde bazı ilgi önermelerinin görevleri gibi - esemece özerk ya da hiç olmazsa anlatımsal düzeyde eşit olan önermeleri - bağlaç kullanılmaksızın - birbirine bağlamaktan ibarettir. Bağımlılık ilişkisi o zaman sadece dış-yapıya özgüdür. Başka dillerde sınırlayan ve sınırlamayan ilgi önermeleri olduğu gibi, Türkçede ayrıca sınırlayan ve sınırlamayan ulaç önermeleri de vardır. Sınırlamayan ulaç önermeleri, temel tümceyi, onun yüklemine veya başka bir fiilini semantik yönden nitelendirmemektedir⁶. Yalnız koordinatif bir görevde bulunabilen ulaçlar arasında, eski yazı dilinde de çok rağbet gören -ip ekli ve bugün çok kullanılan -diği gibi ile biten ulaçlar da vardır. Kimi ulaçlar, belli bir ilgi kavramını anlatmakla birlikte sadece aynı aşamada bulunan önermeleri bağlamak görevini görebilmektedir. Araçsal ya da nedensel bir ilgiyi de ifade edebilen -erek ekli ulaç, bu tiptendir. Böylece şu, biçimce sübordinatif tümce kuruluşlarından hiç birisinde 'yan önermeye' anlamca sınırlayıcı bir görevi tanımamız gerekli değildir: Başkan, çalışmalarını övüp kıvançını belirtti; Başkan, çalışmalarını överek kıvançını belirtti; Başkan çalışmalarını övdüğü gibi kıvançını belirtti; Çalışmaları öven başkan, kıvançını belirtti; Kıvançını belirten başkan, çalışmalarını övdü.

Fakat bu farkları anlamakla da bilmeden biçimsel yanı çözülmüş sayılamaz. Mantık düzeyinde tamlayıcı olmazsa da, fiilimsi önermeleri sola dallanan bir tümce yapısında temel ögenin solunda yer aldığı için, tümceye başlamadan önce esashi bir tasarlama gerekli gibi görünüyor. Bağımsız bir baş tümce ile başlamak daha kolay değil midir? Oysa, gene de ulaç önermesinin dış-yapısındaki özellikler, sorunu aydınlatabilecek niteliktedir. Ulaç önermeleri genel olarak tıpkı bağımsız tümceler gibi başlar.⁷ Demek oluyor ki, konuşmanın, yalnız yüklem sonuna varır varmaz, önermenin bir tümce mi yoksa bir yan önerme mi olacağına karar vermesi gerekmektedir. Böylece, bağımsız bir tümce olarak tasarlanan bir önerme, son anda ulaç ekiyle bir fiilimsi önermesi haline geçebilir.

⁶ Deepriçastiya v kumikskom literaturnom yazıke adlı eserinde (Moskva 1966) Yu. D. Canmanov, söz konusu (sınırlamayan) görevi abartarak ulaç önermelerinde anlatılan hareketleri anlamca bağımsız saymaktadır: 'Deystviya, vırajenne deepriçastiyami, po svoey obyektivnoy znaçimosti ne yavlyayutsya vtorstepenımı, dobavoçnyimi, zavisimımı po otnoşeniyu k deystviyam glagolov, k kotormı eti deepriçastiya otnosyatsya' (s. 6).

⁷ kış. S.A. Sokolov. 'Tipologiya slojnuş sintaksiçeskiş konstruksiy v turetskom yazıke' (= Voprosı tyurkskoj filologii, Moskva 1966, s. 141-179), s. 145.

Bugünkü yazı dilinde genel olarak - in ekli bir özne ile başlayan isim-fiil önermelerinin bu kolaylıkları sağlamadıkları doğaldır. Bilindiği gibi, isim-fiil önermelerinin eski yazı dilinde çok zaman eksik özneleri vardı. Bugün, yazı dilinin kurallarını koyan düzgüsel gramer, sadece genitif ekli öznelere izin verirken, böyle isim-fiil önermeleri yalnız konuşma dilinde oldukça seyrek. Demek ki, konuşma dili, çok ileri giden bir tümce tasarlamasını gerektiren yapılardan kaçınmaktadır. Konuşma dili genellikle bileşik tümcelerden az çok vargeçmemekte, yalnız kendi koşullarına uygun yapıları seçmektedir; fiilimsi önermeleri arasında ulaç önermelerini yeğ tutmaktadır. Şimdiki gazete dilinde çok rağbet gören, sınırlamayan ortaç önermeleri ise ise konuşma dilinde hemen hiç kullanılmaz. Sağ tarafa dallanan bir tümce yapısı olan dillerde ise bu durumun tam aksini görüyoruz; kendi anadilimde (İsveççede), isim soylu bir temel ögenin solunda yer alan tamlayıcılar, konuşurken çok kez temel ögenin peşinde gelen ilgi yan tümcelere yerini bırakmaktadır. Genellikle bir baş tümce gibi başlamayan Türkçe oraç önermeleri ise, konuşma ortamına aykırı düşen bir hazırlığı gerektirmektedir.

Konuşma dilinin gereksinmelerini karşılayan ulaç önermeleri arasında -ip eki ile türetilenler çok kullanılmış ve konuşma dilinde bugün de kullanılmaktadır. Yaptığım bir incelememden, -ip ulacının bugünkü gazete dilinde çok seyrek olduğu ve - kullanılırsa - hemen yalnız sınırlayıcı olarak, ya i bir fiilin veya fiil grubunun anlamını etkileyen bir görev göerek kullanıldığı anlaşılmaktadır.⁸ Buna karşılık, -erek ekli ulaç, sınırlamayan görevde çok görülüyor. Bilindiği gibi, bazan -mektedir : -miştir karşıtlığına indirgenmiş bir aspekto-temporal dizge ile yetinen gazete dilinde⁹ en çok kullanılan bağlayıcı araç, -dir ekinin bağımlı önermelerinden silinip çıkarılmasıdır. Bu tipin özelliği, bir önermenin dağılım anlamında başka bir önermeye bağımlı kalmakla birlikte, nonun bir ögesi, yani bir parçacığı olarak nitelendirilememesidir.

Böylece, anlatımsal yönden eşit önermelerin, biçimce çok ayrı yöntemlere göre birbirine bağlanabildiğini görüyoruz. Bu çok karmaşık sorunları ele alan dilbilimciler, tümceden daha geniş birlikleri de hesaba katmaya kuşkusuz zorlanacaklardır. Ayrıca, çeşitli tiplerin kullanılmasının tipolojik özelliklere de bağlı olduğuna işaret ettik. Özellikle, anadili bir Avrupa dili olan türkologların haksız kıyaslarla anlam ve biçim ayırt etmeme çekincesine düşebildiklerini de belirttik. Doğal olarak, bu çekince, yabancı bir dil yapısını Türkçenin incelenmesine çıkış noktası ve tanımlanmasına da örnek olarak kullanan bir Türk türkoloğu için bile vardır. Ayrıca, bir önermeler dizisinin, betimlediği bir olaylar dizisine paralel olarak soldan sağa ilerlemesini gerektiren genel (yani dil genelcesi niteğindeki) kurallar vardır. Bu genel kurallarla dil tipine bağlı sözdizimi kuralları arasındaki ilişkiler son derece dikkate değer. Ör-

⁸ Henüz yayımlanmamış olan 'Sentence Complexity in Newspaper Turkish' adlı bir yazı.

⁹ bkz. Aspekt im Türkischen, s. 80.

neğin , baş tümcenin anlattığı olaydan sonraki bir olayı anlatan Almanca, Fransızca, İngilizce veya Rusça bir ilgi yan tümcesi, sol tarafta yer alan Türkçe bir ortaç önermesiyle genellikle çevrilemez. Bu kısa bildirinin çerçevesinde, bu sorunların ayrıntılarına girişmek olanakların dışındadır. Konuyu şöyle özetleyebiliriz,ki, önermelerin dış-yapıdaki dağılımı, bir metnin anlatımsal örgüsünde tipolojik sözdizimi bile hükümsüz bırakabilecek kadar önemli bir rol oynamaktadır.¹⁰

¹⁰ A.y., s. 246-248. Aynı konuya, 3 sayılı notta adı geçen yazıda ve yayımlanacak olan 'Silence and its Deep Structures' adlı bir incelemede değindim.

BİLİMSEL BİLDİRİLER

1972

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI

TÜRK DİL KURUMU YAYINLARI : 413

TÜRK DİL KURUMU'NUN 40.
ve
DİVAN-Ü LÛGATİ'T-TÜRK'ÜN 900.
YILDÖNÜMLERİ DOLAYISIYLA DÜZENLENEN

**I. TÜRK DİLİ BİLİMSEL KURULTAYINA
SUNULAN BİLDİRİLER**

(Ankara, 27-29 Eylül 1972)